

/Edit Wohl Ernster/

- Edit, arra szeretnék kérni, hogy elmondád a családi hátteredet, az édesapád és az édesanyád hátterét. Milyen családban nőttél föl?

- Az édesapám felvidéki származású volt, Nagysároson született, ami egy kis falu volt, de arról volt híres, hogy a Rákóczi ott eltemetve, vagy ott született, ezt nem tudom. Ez közel volt Kassához, ott járt iskolába, ott érettségizett, és aztán került Budapestre. Az édesanyám már Budapesten született, bár vidéki háttere volt a családnak, ez kevésbé volt polgári, zsidó parasztok voltak apai oldalon, az ő édesapja, aki aztán villamoskalauz volt, de aztán egy baleset érte, a mamám 7 éves volt, amikor az apja meghalt, és ő elég nehéz körülmények között nevelkedett. Édesapám elég fiatalon bekerült az Orion gyárba és először cégvezető, majd 24 éves korában igazgató volt. A mamám a titkárnője volt. Amikor én születtem, egy középosztálybeli családba születtem bele, a Rózsadombon laktunk egy szép villában,

- Mi a cím, ha emlékszel rá?

- Mikor én születtem, még nem a Rózsadombon laktunk, hanem az Anna-udvarban a Krisztina körúton, aztán a Filler utca 60-ba költöztünk, később a Mandula utca 34-ben laktunk. Ez volt az utolsó cím, ahol laktunk. Aztán először mentünk a zsidó házba, a Katona József utcába, de onnan aztán, mikor megkaptuk Provizori Passot, akkor elmentünk a Gyulay Pál utcába, aztán végül az Üllői úton laktunk.

- Hogyha visszatérünk a családi körülményeidre, hogy nőttél föl, hogy a családod egy vallásos zsidó család volt-e, ortodox, vagy hogyan mérték föl, milyen neveltetést kaptál?

- A nagyszüleim apai részről eléggé ortodoxak voltak, amikor nagy ünnepek voltak, náluk voltunk, például a Szédel este, de az én szüleim már ilyen budapesti, kevésbé ortodoxok voltak, de megtartották a nagy ünnepeket, ugyanakkor volt a magyar tradíció is, mint karácsony, és a húsvét. Az iskolában a zsidó hittanra jártam természetesen, és jártunk a zsidó templomban, és a különféle budai zsidó ifjak egyesületébe, mert abban is benne voltam.

- Inkább zsidónak, vagy magyarnak tartották a szüleid magukat és te magadat?

- Azt hiszem, magyar zsidónak.

- Mikor születted és hol?

- 1924-ben születtem augusztusban, Budapesten.

- Aztán jártál egy magániskolába a Svábhegyen...

- Igen. Úgy hívták hogy Domonkos László leánygimnázium. Elemi is volt ott, oda jártam, egészen az ötödikig, aztán már nem folytattam, mert a Zeneakadémiára jártam., és ez fontos volt.

- És akkor hány éves voltál?

- Amikor fölvettek, tizennégy éves voltam, ez 1938-ban volt, és 42-43-ban végeztem a Zeneakadémián. Akkor lehetett volna menni művészképzőbe, vagy tanárképzőbe, de a zsidók nem mehettek már, mert az egyetemnek számított. A Zeneakadémián az utolsó két év számított egyetemi végzettségnek, és arra nem vettek fel zsidókat. Az utolsó akadémiai évet az ember megismételhette, hogy még egy kicsit tanulhasson, s aztán végzett. Magasabb oklevelet nem kaptam, aztán játszottam mindenféle zsidó zenekarban, magyar izraelita fiatalok zenekara volt az egyik.

- Tehát nem lehetett másképp dolgozni. Az Operában például?

- Így van. Azt nem tudom, mert alig voltam húsz éves, hogy voltak-e zsidó tagjai az Operaház zenekarának. Én csak így játszottam, zsidó zenekarokban. A felszabadulás után elmentünk Kolozsvárra, a férjem ott kezdett az egyetemen, és akkor nekem 1945 júniusában volt az első koncertem.

- Említetted, hogy van egy nővéred.

- Igen, a nővérem nálam három és fél évvel idősebb, és leérettségizett Budapesten, aztán nem vették fel az orvosi egyetemre, amit szeretett volna, elvégezte a Közgazdasági Egyetemet, és 45-ben végzett.

- Hogy lehet az, hogy az egyik egyetemre nem vették föl, a másikra igen?

- Az orvosi egyetemen a zsidók nomerus nódus voltunk. Oda egyáltalán nem vettek fel zsidókat. A többi egyetemen nomerus clausus. Ott is csak nagyon magas pontokkal vették fel az embert, de az orvosi egyetemen, nem tudom, hogy mióta, de a férjemről is tudom, hogy nem vették föl 1938-ban a zsidókat. Sokan megpróbáltak külföldre menni egyetemre, de a nővérem elvégezte a Közgazdasági Egyetemet, aztán 1945-ben kezdte az orvosi egyetemet Budapesten. Huszonnégy éves volt, aztán kiment Hollandiába és ott végezte el tanulmányait, most ott, Hollandiában pszichiáter.

- Melyik városban?

- Amszterdamban.

- Ha visszaemlékszel a harmincas évek elejére akkor még nagyon kislány voltál, és aztán a későbbi időkre, beszéltetek-e a családban arról, mi történik Európában? Hogy Hitler átvette

a hatalmat, és aztán megtámadta Lengyelországot és Csehszlovákiát, és egyáltalán a történelem mennyiben volt otthon nálatok? Beszélgetésekben.

- Valószínűleg volt. Én 36-37-ig nem nagyon emlékszem ezekre a beszélgetésekre, de arra már igen, hogy mikor elfoglalták a Csehszlovák Szudétát, főleg aztán az Anschluss, az nagyon ijesztő dolog volt, 38-ban. Felmerült a családban, hogy el kéne menni, de komolyan nem merült fel soha, pedig lett volna lehetőség.

- Amikor az Anschluss volt, és aztán a zsidó törvények jöttek 38-ban, említetted, hogy a nővéredet érintette, aztán lassan téged is érintett, de érintette ez az édesapádat?

- Az édesapámat nem érintette, de tudom, hogy az Orion gyárba fel kellett vevények több keresztény alkalmazottat, hogy kiegyenlítsék az arányt. Volt egy zsidó igazgató, akkor fölvettek gyorsan még egy nem zsidót. Volt egy bizonyos arányszám. Ezek voltak az úgynevezett stómanok, töltő, szalmaemberek. Az apám végig maradt igazgató, egészen amig... de aztán kezdtek, amikor a háború kitört, a munkaszolgálatot. Édesapámat is behívták munkaszolgálatra.

- Mikor?

- Azt hiszem, hogy 42-ben. De aztán valahogy sikerült őt visszahozni. Az Orionból tudom, hogy nagyon sokat elvittek a zsidók közül. És egy nagyon rossz századba kerültek. Akik aztán kikerültek Ukrajnába, azok közül nagyon kevesen jöttek vissza.

- Az édesapád részt vett az első világháborúban?

- Nem vett részt, nem tudom, milyen oknál fogva. Pedig

94-ben született, tehát ő 14-ben húsz éves volt, de hát nem tudom, hogy miért maradt ki, milyen okkal. Nem volt beteg.

- Talán volt már egy olyan pozíciója?

- Nem, az nem lehet. De valahogy elintézték, nem tudom.

Van ilyen Magyarországon. ~~Hogyan visszaemlékszem~~

- Hogyha visszaemlékszel a 40-es éve Magyarország elejére, akkor munkaszolgálatra elvittek emberek, zsidókat, a törvények szerint. Emlékszel, hogy milyen gondolataid és érzéseid voltak neked, mint egy fiatal lánynak?

- Igen, emlékszem. Én 41-ben találkoztam a férjemmel. Akit akkor Ernster Lászlónak hívtak, most Lausentzer. Ő akkor 21 éves volt.

- Hogy találkoztatok?

- Egyszerűen, az ő huga nekem jó barátom volt, és ott volt a bátyja, aki egy másik lánynak udvarolt, de aztán áttért hozzám. Ő akkor a Maros utcai kórházban dolgozott laboratórium-ban, aztán ezzel a kórházzal egy rettenetes dolog történt, a nyilasok ott mindenkit megöltek, mert szerencse volt, hogy akkor már svéd védettség alatt volt. Valószínűleg azt hitte volna, hogy egy jó dolog ottmaradni, és ott dolgozni.

- Az egy zsidó kórház volt?

- Igen, Hebra Kadisának volt a kórháza. Pácienseket, orvosokat, mindenkit megöltek. Nem tudom, voltál-e a zsidó múzeumban, Budapesten, és ott megvan ez a dokumentáció, ezeket a nyilasokat aztán kivégezték, akik a gyilkosságot elkövették. Még nő is volt köztük. Szóval minden esetre ő ott dolgozott, és orvos szeretett volna lenni, de hát akkor nem vették föl, és ő ezt csinálta. Az ő édesapja orvos volt, amikor a férjem 16 éves volt, akkor meghalt, és ő már nagyon fiatalon családfenn-

tartó szerepet játszott az iskola mellett, voltak tanítványai, aztán az érettségiután dolgozott a laboratóriumban.

- S akkor találkoztak?

- Igen. De őrajta keresztül, őt is féltettem, hogy mi lesz vele, akkor azért már nagyon lehetett tudni, és nem tudom pontosan, de akkor a németek már átmentek Magyarországon, mentek Jugoszláviába, s ott is csak lehetett látni a német katonaságot, s akkor átállt Magyarország egyik napról a másikra a baloldali közlekedésre. Mert a németeknek nem passzolt az, hogy baloldali közlekedés van, mert ha ők át akarnak menni, legyen jobboldali közlekedés. S egy pillanat alatt lett jobboldali közlekedés. Egészen ijesztő. A villamosok, meg minden, az út közepén, ott kellett fölszállni, egyik napról a másikra.

- Hogy fogtátok föl a Horthy-korszak kormányzását, és azokat a kormányokat, amik jöttek 38- után?

- Mint egyre rosszabbat. Tehát tulajdonképpen mi nem fogtuk fel, hogy a Horthy az egy olyan, mi hallottunk arról, hogy a Horthy nak voltak gaztettei a huszas években, de az iskolában én úgy nőttem fel, hogy a Horthy meg a Horthyné azok a kormányzó őfelsége, persze nem éreztem, hogy ezek félelmetes emberek. De azt például tudtam, hogy voltak miniszterek, akik már akkor, de már nem emlékszem pontosan, kik, akik képes egyéniségek voltak. Volt egy Teleky Pál, aki végülis öngyilkos lett, amikor kiderült, hogy nem tud semmit csinálni, a németek be fognak jönni. Szóval voltak azért rendes emberek. De én azért nem nagyon gondolkodtam 16 éves koromban arról, hogy milyen a kormány, meg mit csinál. De biztos, hogy a szüleimet nagyon érdekelte.

- Beszéltetek arról, hogy akkor elmenni, vagy volt kapcsolatuk zionista mozgalommal?

- 7 -

- Semmiféle izraeli terveink nem voltak.

- Hogy elmenni, ez sem?

- Voltak baráti körben, akik elmentek Izraelbe. Például Szenes Anikó, őt nagyon jól ismertük, ő is benne volt ebben a körben, s a bátyja Szenes Gyuri a férjemnek az osztálytársa volt, most találkoztunk az érettségi találkozón. S a Szenes Anikó egyike volt ezeknek az ifjúsági zsidó mozgalomban működőknek, s először ott találkoztam, mert ott hegedültem egy ilyen ünnepségen, a budai izraeliták egyesületében, és ezt a Szenes Anikó rendezte.

- Ez hányban volt?

- Ez 1941-ben volt.

- Hogyha tovább megyünk, mondtad, megismerkedtél a férjeddal, összeházasodtatok?

- Nem, 1944-ben házasodtunk össze. Én még nem nagyon házasodhattam volna, mert a szüleim szerint fiatal voltam, és akkor 44-ben, amikor a németek bejöttek, úgy hallottuk, hogy azok a lányok, akik nincsenek férjnél, azokat nagyobb veszély várja. Elviszik őket, meg voltak ilyen hírek, és akkor mondtuk, hogy össze kéne házasodni, és a mamám azt mondta, jó, de ha vége a háborúnak, akkor elválunk.

- Miért nem akarták a házasságot?

- Aznap nem is szólt hozzám, a férjemre nagyon mérges volt.

- Miért nem akarták, hogy férjhezmenjen?

- Azért, mert akkor én nem fogom elvégezni a Zeneakadémiát, nem fogok gondolni az én karrieremre, mert ha férjhez mentem, akkor gyerekeket szülök. Apám nem volt annyira ellene, de a mamám igen. Hogy lehet férjhezmenni, semmi egzisztenciával, ő csak egy laboráns, semmit nem keres. Így volt. De aztán nem

váltunk el.

- Hiába ígérték meg. Te hat éves korodban kezdted hegedülni?

- Igen.

- Voltak zenészek a családban?

- Igen, az édesanyám részéről voltak, az ő nagybácsija.

- Hogyha akkor folytatnánk azzal, hogy amikor megházasodtál, akkor polgári esküvő, vagy zsidó esküvő volt-e?

- Polgári és zsidó is volt. Ez 1944 május 5-én volt. A polgári esküvőnk az úgy zajlott le, hogy a Keleti Károly utcában volt az anyakönyvvezetőség, az előljáróság, és a tanunk az egy nagyon rendes keresztény magyar fiú volt, aki azzal is foglalkozott, hogy papírokat csinált zsidóknak.

- Hogy hívták?

- Erre nem emlékszem, a Laci tudja. Talán Ákos volt, de nem emlékszem a pontos nevére. De azt tudom, hogy ő volt az egyik tanú, és amikor közben légiriadó volt, az esküvő alatt le kellett menni a pincébe. Mi lementünk, ő nem, csak egy kicsit később, és egy csomó stamplit betett a zsebébe, amit ő aztán nagyszerűen fel tudott használni hivatalos anyakönyvvezetői papírokhoz. Ilyen idők voltak, ő a hamis papírokhoz fel tudta használni a stempliket. Aztán visszajöttünk a pincéből, és akkor összeházasodtunk. Kész volt az esküvő, és azt hiszem, hogy másnap, amikor elmentünk az Öntőház utcai templomba, és akkor Benosovszky összeadott minket, de ott már csak egyedül voltunk, miután jó ismerősünk volt a budai rabbi. Később Stockholmba is eljött, mert arról volt szó, hogy itt akkor kerestek rabbit, aztán ő elég fiatalon meghalt.

- Ez akkor már március után volt, amikor összeházasodtatok?

- Igen, igen, hogyne.

- Emlékszel-e, amikor a németek bejöttek Magyarországra, akkor milyen nap volt, és mit csináltál?

- Azt hiszem, egy vasárnap volt, március 19-e volt. Arra emlékszem, hogy a nagynéném telefonált, az édesanyámnak a testvére, aki azt mondta a telefonba németül: Die daichen zi... És borzasztó rossz volt. Azt hiszem, nem egészen váratlan dolog volt, de mindenki azt hitte, talán nem. Ez nagy sokk volt. Például én az egyik zenekarral játszottam, az egy ilyen szociáldemokrata székházban volt. Aztán tudom, hogy ők nagy bajba kerültek. De azt tudom, hogy mikor egyszer próbáltunk, akkor mutatták, hogy van itt nekünk egy zászlónk, de azt nem mutatjuk meg senkinek. Egy szekrényben lógtak a zászlók, nagy, piros zászlók. Ők nyilván kommunisták voltak ott, és emlékszem, hogy az egész helyiséget a németek azonnal leplombálták.

- Hol volt ez a helyiség, nem emlékszel?

- Nem emlékszem, Pesten volt, de hogy pontosan hol, nem emlékszem.

- Amikor bejöttek a németek, akkor otthon laktál.

- Igen.

- És mi történt azután?

- Egy ideig semmi sem történt, aztán kezdődtek mindenféle összeírások, és nem emlékszem pontosan, hogy mikor kellett ebbe a zsidó házba beköltözni, de mi még azt hiszem, ott laktunk, amikor az édesapámat föl hívták a svéd követségről, Perangel. S ő akkor fölment a követségre, beszélt a Perangellel, s mi valamikor, azt hiszem áprilisban megkaptuk ezt az útlevelet.

- Provizórikus svéd útlevelet?

- Ez májusban kellett hogy legyen, mert már a férjem is megkapta, és én már mint Einster Lászkóné.

- Az édesapád svéd kapcsolatairól mesélnél egy kicsit?

- Ő, mint az Orion Rádiógyárnak az igazgatója, itt volt egy leányvállalatuk, amit úgy hívtak, hogy Svenka Orion. És ő 1922 óta járt Svédországba, rendszeresen. Mi nagyon sokat hallottunk Svédországról, mert ő mindig idejött, minden évben egyszer meglátogatni ezt a vállalatot is. Volt neki Poppel nevű igazgatója, akivel volt a kapcsolat, mindig hallottuk, hogy telefonon beszéltek ezzel a Poppellel, aki magyar származású volt, aki az itteni igazgató volt.

- Emlékszel a keresztnévére a Poppelnek?

- Ez az érdekes, hogy most nem jut eszembe. A Laci, a férjem emlékszik rá biztos. Azt hiszem, szintén László volt, csak itt nem azt a nevet használta, ezért nem jut eszembe. Ő édesapámmal egykorú volt, és meghalt valamikor, mikor a szüleim kijöttek, 59-ben.

- És ez a leányvállalat érdeklődött az édesapád iránt?

- Igen. Ők nyilván az érdeklődésüket abban fejezték ki, hogy aggodalmukat fejezték ki, hogy amikor bejöttek a németek, akkor nyilván ők elintézték, hogy kiállíthattak egy ilyen provizórikus útlevelet. A Perangel és az édesapám ismerték egymást, azért, mert mert ő gyakran járt Svédországban, és volt egy kereskedelmi kapcsolat. A Peranger akkor egy fiatal attassé volt, azt hiszem. Ismertük őt, nagyon szép ember volt aránylag. Szép svéd fiatal-ember volt.

- Volt nálatok valamikor?

- Nem, nem hiszem. De most, ha találkozom vele, akkor ő mindig mondja, hogy emlékszik édesapámra, szerette, tisztelte.

- 11 -

Ő idősebb volt nála.

- Amikor megkaptátok ezeket az útleveleket májusban, akkor levettétek a csillagot, és gondoltatok arra, hogy esetleg el lehet menni?

- Gondoltunk rá, és tárgyaltuk is, ismertünk olyan családot, például a Torday családot, akik ide jöttek.

- Az májusban volt?

- Nem tudom. Van egy dokumentáció, mert megvan, hogy mikor az útlevél, de sajnos azt most nem néztem meg. Ők elindultak, és nekünk is megvolt az útlevelünk, a német átutazó vizum bele volt stemplizve. De gondolkoztunk, hogy jöjjünk-e, vagy nem. Ezen volt még egy horogkeresztűs vizum is, és mi végül is ezzel az útlevéllel jöttünk Svédországba, mert mikor édesapám itt volt 1945 novemberben, a háború után, egy delegációval, hogy megköszönje azt az intervenciót, amit a svédek tettek, akkor ő elintézte azt, hogy nekünk meghosszabbították ezt az útlevelet, tehát érvényesítették. Bukarestben beleütöttek egy stemplit, hogy érvényes.

- Miért gondoltod, hogy a németek megadták ezt az átutazó ~~vizumot~~ vizumot?

- Ők ezt respektálták. Ez nem a schutzpass volt, ez hivatalosan az az útlevél volt, amit minden svéd kap, aki külföldön van és elveszti útlevelét. Ez egy teljesen legális útlevél volt. Provizuris pass.

- Ti akkor tulajdonképpen svéd állampolgárnak számítottatok?

- Igen. De nem úgy, mint a Sutchpass, az tulajdonképpen csak azt igazolta, hogy az ember a svéd követségen védelem alatt áll, mert svéd állampolgárságért folyamodott. De ez

kimondottan úgy számított, mintha az ember svéd állampolgár volna. Ezért adták meg az átutazó vizumot.

- Mit gondolsz, van-e valami , hányan lehettek, akiknek volt egy ilyen útlevelek?

- Erre a provizorus útlevelekre gondolsz?

- Igen.

- Azt hiszem, száználatt volt .

- És milyen emberek kapták ezt, akikről tudsz, körülbelül.

- Privátemberek, üzletemberek, mindenki, akinek hozzátartozója volt Svédországban. Ezekkel aztán mi össze is találkoztunk a svéd követségen, ők is ott laktak, és volt egy Grünfeld, nagy család, akiknek volt hozzátartozója Svédországban.

- Tehát nem csak üzletemberek, hanem akinek szoros kapcsolata volt Svédországgal. Hogyan került aztán az édesapád kapcsolatba a Wallenberggel?

- Úgy, hogy azt hiszem, amikor a Roul Wallenberg megérkezett, felépítette ezt az organizációt, amelyhez szükség valamifajta olyan tapasztalatú emberekre, akik tudják, hogy egy irodában mit kell csinálni. Ő ezekből, pont az ilyen provizoris pass emberekből, a Forgács Béla volt a másik, aki édesapám mellett szintén igazgató volt az Orionnál, aki szintén járt ki Svédországba, ezeken a képeken szintén mindig látható. S a többiek is azt hiszem, ilyen üzletemberek voltak, de talán a rokonok közül olyanok, akikben bizalom volt arra, hogy ők meg tudnak organizálni egy ilyen akciót. Mert kellett. Csináltak ilyenformúllereket, amit ki kellett az embereknek tölteni, aztán ezeket át kellett nézni. Hogyha megpróbáltak mindenkinek adni, akikérvényezte, mégis azért fontos volt, hogy legyen

egy legális keret. Hogy ez ne úgy nézzen ki, hogy ez semmiség. Be kellett írni. De azért megpróbálták az emberek fölvilágosítani, hogyha valaha például sportolt, és Svédországgal volt valami sport-kapcsolat, írja be, szóval akármilyen kapcsolat volt, csak legyen valamilyen reláció.

- Meddig tudta az édesapád megtartani a pozícióját?

- Ő egészen addig járt be az Orionba, míg a németek be nem jöttek, a háború alatt is.

- Tehát gyakorlatilag az utolsó percig.

- Igen.

- Emlékszel-e, tudod-e, hogy mikor kezdett el az édesapád dolgozni a Wallenberggel?

- Én azt hiszem, egy héttel azután, hogy jött. Július végén, úgy gondolom. A Gyopár utcában, azt tudom.

- Hogy beszéltetek otthon erről, hogy jön valaki Svédországból, akinek valamilyen speciális küldetése van.

- Speciális küldetésről nem tudok, de hogy ki lesz bővítve az akció, amiben már mi is kaptunk útlevelet, és hogy esetleg apám bele fog kapcsolódni, és hogy ez jó lesz. Egy ideig ez jól ment, aztán jött a Szálasi idő, és akkor mi fölköltöztünk a Gyulay Pál utcából, ez volt az a lakás, ahol nem zsidó házban laktunk, vissza már nem mehettünk, nem tudom miért a saját lakásunkba. És ez nagyon kellemetlen volt, mert hallottuk, hogy azok, akiktől ezt a lakásrészt béreltük, azok nagy pezsgős ivást csaptak, azt hiszem október 15-én, amikor Szálasi kormányra került. De aztán a Wallenberg jött értünk és vele mentünk föl a Minerva utcába, a Gellérthegy aljába, ott laktunk egy villában. Ezek nagyon izgalmas napok voltak, az első Szálasi uralom napjai. Onnan aztán elköltöztünk az Üllői útra, ahol akkor a

követségnek volt ez a B osztálya, az egyik emeleten laktak hozzánk hasonló emberek, a másik emeleten voltak az iroda-helyiségek. Édesapám csak fölment a másik emeletre, én is elkezdtem akkor dolgozni, a telefonközpontban, mert unatkoztam.

- Tudtatok-e arról, hogy mi történt a zsidókkal vidéken?

- Igen, tudtunk, hallottunk mindent. És Budapesten is kezdtek történni dolgok, mikor az embereket elkezdték összeszedni. Én egy barátomhoz szaladtam, szereztem neki egy schutzpasst, de elvitték őt, az utcán összeszedték. Ő Auschwitzba került.

- Mit gondoltatok, reméltétek, hogy Budapesten nem lesz így, mint vidéken?

- Igen, de hát nem volt olyan sok okunk reménykedni. Lehetett tudni, hogyha ez sokáig fog tartani, előbb-utóbb itt is lesz. Számítottunk rá. Persze nekünk személy szerint a svéd akció menekülést biztosított, de azt is lehetett sejteni, hogy ez sem mehet sokáig. Szóval kezdtek nevetni azon a sok svédén, aki előszedte az útlevelét. Voltak olyan viccek, hogy egy pajeszes zsidó azt mondja, mi az, még nem látott egy svéd állampolgárt? Tehát volt erre egy ellenpropaganda, ezt lehetett tudni.

- Ha visszaemlékszel erre a német megszállási időszakra, ami mondjuk márciustól októberig volt, tudtatok-e arról, hogy megállítottak egy vonatot valamikor júliusban, hogy nem mehet tovább, nem vihetik el a zsidókat? Hallottatok-e erről az akcióról, és hogy kinek köszönhető, hogy nem vitték el őket?

- 15 -

- Ez a Wallenberg-féle, vagy nem az ő akciója?

- Nem. Állítólag az volt, hogy a svéd király küldött egy üzenetet a Horthynak, hogy állítsa meg a transzportot.

- Ja, igen, valami rémlik, de erről azt hiszem, utólag hallottam.

- Amikor elkezdte dolgozni a telefonközpontban, az is az Üllői úton volt?

- Igen.

- Hányan dolgoztatok ott, és mind nők voltak?

- Nem, két fiú is volt, és hamar megtanultam, hová kell ezeket a banándugókat dugdosni. Az idő eltöltése miatt csináltam.

- A ti családotokból hányan voltak az Üllői úton?

- A mi családomból a szüleim, én, és a Laci, a nővérem nem ott lakott, ő férjénél volt akkor.

- Hogy hívták?

- Egy Forgács Béla nevű mérnökkel, akitől később elvált, aztán egy holland férfizeh ment. De ő is időnként ott lakott, a nővérem. És aztán úgy emlékszem, hogy az a hegedűs unokatestvérem is ott lakott az Üllői úton, holott nekik csak schutzpassuk volt, az ő férje az ügyésze volt a Pesti Hírlapnak...

- Hogy hívták, hogyha emlékszel rá?

- Henfell Panninak hívták, a férje nevét elfelejtettem.

- Ezekben az időkben alakult a Zsidó Tanács. És részben azt szeretném megtudni, hogy volt-e kapcsolatok, vagy tudsz-e arról, hogy a családotoknak volt-e kapcsolata vele. Mit tudsz erről?

- 16 -

- A családomnak nem volt semmi kapcsolata a Zsidó Tanácsos-
osál, és nem emlékszem, hogy beszélünk volna a Zsidó Tanácsról
otthon. Hogy annak a szerepe pontosan mi volt, nem tudom, minket
nem érintett. Nem tudom mikor alakult. Akkor a svéd akció már
elkezdődött? Nyilván azonnal alakult, amikor a németek bejöttek.
Az, hogy el kell költözni, a különféle értesítések nyilván a Zsidó
Tanácson keresztül érkeztek. De én se pozitív, se negatív dolgokra
nem emlékszem.

- Hogy kapott az ember értesítést?

- Azt hiszem, hogy ezek plakátok voltak, a zsidó múzeumban ma
is látni ezeket. Tehát hogy mikor, hol kell jelentkezni, hogy kell
összeköltözni, minden holmijával itt vagy ott jelentkezzen. Ki kell
írítani a lakást. Szekéren költöztünk, arra emlékszem. A Katona
József utcába.

- Hány számba?

- Katona József utca 2/e.

- Ez a Váci út közelében volt.

- Igen. A Kresz Géza utca sarkán.

- Hogyha visszaemlékszel ezekre az időkre, részben voltak a
plakátok, részben volt rádió, nektek volt-e rádiók? Kaptatok-e
értesítést?

- Biztos, hogy volt rádiónk.

- Az Üllői úton?

- Arra nem emlékszem.

- A magyar, a budapesti zsidóság is különböző rétegben volt,
részben az emancipálódott, asszimilálódott zsidók, akik a közép-
osztály és az arisztokrácia, és részben voltak azok, akik a Dob
utca, Kazinczy utca környékén laktak, gondolod, hogy azok, akik
nem voltak érintve, azoknak kevesebb információja volt a Zsidó

Tanácsról, és kevesebb kapcsolatuk volt-e?

- Úgy gondolom, igen.

- Miért gondoltod így?

- Mert én valahogy az egész Zsidó Tanácsot úgy érzem, hogy ez a pesti zsidókat részesítette előnyben, hogy ez a Dohány utcai templommal összefügg, lehet, hogy tévedek. A budai hitközséget úgy éreztük, hogy külön életet élt. Ez a Zsidó Tanács biztos, hogy érintette egész Budapestet, de valahogy úgy érzem, hogy ezeket az embereket inkább összetartotta, vagy érdekelte, hogy mit mondanak a zsidó hatóságok. Én azt hiszem, hogy ezek nem voltak, nem mertek privát, maguk kis "bulijait" csinálni, én azt hiszem, hogy a közép-osztály és mindenki megpróbálta menteni a bőrét. Mindenki, ahogy tudta. És ezek szegények pedig nyilván, hogyha azt mondták nekik, hogy ide kell menni, odamentek, csinálták. amit elrendeltek. Gondolom, mi meg pont a fordítottját csináltuk, mint amit mondtak.

- Nevekről a Zsidó Tanácsban belül, Stern Samuról például hallottál-e akkor?

- Nem, azóta. Ez a név mond nekem valamit, de nem akkorról.

- Beszéltek-e arról, vagy tudsz-e arról, hogy volt egy meg-egyezés a németekkel, hogyha az ember átadja például a Weismann-fréd, ezért kiengednek zsidókat Svájcba?

- Így nem. De azt tudtam, hogy voltak olyan zsidók, ez pont a Weismannfréd-család volt, akiket kimentettek Svájcba. De úgy emlékszem, hogy ezek nagy összegek ellenében.

- Emlékszel még más nevekre is?

- Igen. Aschner, őket ismertük. De mi az Üllői úton egy Aschnerrel együtt laktunk, arra emlékszem.

- Szóval ti erről tudtatok?

- Tudtunk.

- Próbáltatok esetleg tenni valamit?

- Nem volt annyi pénzünk. Mi nem voltunk gazdagok. Ehhez sok pénz mellett.

- Amikor beköltöztetek az Üllői útra, még emlékszel-e körülbelül, hogy mikor volt ez?

- Október végén vagy november elején, akkor költöztünk az Üllői útra, és aztán a Nékám-palotának hívták, a Minerva utcában, ott laktunk addig. A háznak a télikertjében laktunk.

- Mennyien laktatok a Minerva utcában?

- Körülbelül 15-en. Nem nagyon ismertük egymást, a Wallenbergnek a védencei voltak, s hogy ő azt hogy kapta, azt nem tudom. De ő tényleg hozott konzerveket, hátizsákszámra élelmiszert...

- Ő saját maga?

- Igen, ő maga. ~~Amikor~~

- Autón, biciklin, vagy gyalog?

- Nem, azt hiszem, autóval.

- Találkoztatok valamelyik sofőrjével valamikor?

- Én nem emlékszem a Langferderre, de biztos találkoztunk.

És egy Jobbágy nevű sofőrre emlékszem, aki sofőrje volt a Wallenbergnek, azzal együtt voltunk a Harmincad utcában, aztán a Harmincad utcából voltunk a pincében, a Hazai Banknak a széfjében.

S úgy emlékszem, hogy ez a Jobbágy nevű ember, ez elég szomorú dolog volt, mert őt egy találat érte, felment a pincéből mosakodni, és közöttünk leesett és meghalt, a felesége a kilencedig hónapban volt.

- Meddig voltatok az Üllői uton, és mikor költöztetek be a Hazai Bankba?

- A Hazai Bankba azt hiszem, karácsony után. Akkor már nagyon közel voltak a belövéssek. Akkor, karácsony másnapján

volt, hogy jönnek a nyilasok, az Üllői útra. Aztán mi rögtön elmentünk, röviddel azután. De nem, nem, szilveszterkor még az Üllői úton voltunk.

- S hogy kerültetek a Hazai Bankba?

- Sajnos, nem emlékszem.

- Biztos, hogy nem gyalog, hanem valami autóval. De hogy, azt nem tudod.

-Emlékszel rá, hogy az Üllői úton összejártatok azokkal, akik ott laktak?

- Igen. Dehát nem úgy, hogy társadalmilag összejártunk, mert ott azért az egész család egy szobában aludt, és a következő szobában egy másik ~~család~~ család. Szóval nem volt egy igen kényelmes helyzet. Összejáráásra nem emlékszem.

- Arra nem emlékszel, hogy a Wallenberg hol lakott?

- Te tudod?

- Több helyen. De nem mondtak semmit, hogy itt lakik. Nem volt egy cím, hogy ottlakik. Tehát semmifajta ilyen információ nem volt.

- Nem, erről nem tudok.

- Szegény édesapád, az ember úgy részben sajnálja, hogy őt nem nagyon kérdeztem ki őt, mielőtt meghalt, 77 éves korában, ő nyilván mindezeket tudta, de ez bentvan a Lévai könyvem, de hát nyilván nagyon kár, hogy ez az egész Wallenberg érdeklődés nem hamarabb jött, amikor még sok ember volt, aki pontosan tudta, nagyon közel dolgozott vele, és emlékezett rá. Ez már egy másik generáció, aki próbálja összeszedni az emlékeit.

- És az együttműködésért fizetést kapott valaki?

- Nem, semmiféle fizetést azt hiszem, senki nem kapott.

Erről sose hallotam.

- El tudnád-e esetleg mondani, ha visszaemlékeznél, hogy a novemberben, illetve decemberben, aztán amikor átköltöztetek a Hazai Bankba, hogy mik történtek, te mit csinálták, a család mit csinált?

- A mamám főzött nyilvánvalóan, és én dolgoztam a telefonközpontban, az Üllői uton, az édesapám meg az irodában dolgozott, sok tárgyalás volt, tervezgettek általában. De főleg adminisztrációs dolgot csináltak.

- Ésvolt kapcsolata az édesapádnak, vagy amiről te tudtál, a németekkel, vagy a nyilasokkal?

- Nem, semmi kapcsolata nem volt velük.

- Tudta, hogy a Wallenbergnek volt?

- Tudta. Azt hiszem, a Wallenberg nem hagyta az ő zsidó munkatársait, hogy ezzel neki kelljen valamit is csinálni. Azt tudom, hogy szaladtunk, az apám valahol a Vöröskeresztnél tárgyalni valamiféle ügyben, és én a telefonközpontban voltam. ~~És~~ Ez azon a napon volt, hogy jönnek a nyilasok, s mindenki elment. De én ottmaradtam, éppen azért, mert a papám fönt volt valahol a Rózsadombon. A vezetőjét azt hiszem, Bornak hívták. És ő vele beszélt, és próbált valamit tenni, hogy a gettóért.

- Ez a svéd Vöröskereszt, vagy egyéb volt?

- Azt hiszem sejci volt ez a Bohr. De hogy mért az apámnak kellett ezt nyílnálni, nem tudom, de órá volt bűva, hogy tárgyaljon ~~xian~~ vele. És akkor az apám telefonált, a követségre, és ~~gyakorlatilag~~ akkor telefonon jött a hír, hogy az Asta Nilstent ésatöbb svédet bevitték a gettóba. Valamit káne csinálni. És én meg tudtam mondani, hogy űzeket a Gyopár utcából wvitték, és akkor véletlenül kapóra is jött, mert mert akkor ő mondta is ennek a Bornak, hogy most már igazóán valamit kell csinálni, mert hogy azbigazi svédkeket bevitték a gettóba. S aztán azokat ki is hozták. A get-

tóval kapcsolatban a Waleenberg azt mondta, hogy hogyha a gettóba viszenk mindenkit, ezeket az embereket mint háborús bűnösöket a héboru ~~után~~ után, fel fogják akasztani. Nem tudom, hogy ~~széd~~ király, az intervenció neve, valami akkor is volt.

- Amikor az oroszok kezdtek löni, vártatok az oroszokat?
- Nagyon vártuk. Ez a lövés nagyon jó, kellemes volt,
- Nem volt az, hogy féltetek?
- Semmilyen bombázástól nem féltünk, az emberben egy teljesen skizofrén érzés volt, hogy az ember ült a bombázások alatt, aztán ettől az időponttól azt hiszem, nem is mentünk a pincébe. Amikor az ember lement a pincébe, akkor közben félt egy kicsit, hogy a ház a fejére esik, de közben azt gondolta, hogy még, még... Gyerekek csak bombázni, mert ez megrövidíti a dolgot. Minálunk az embereknek olyan betegsége van, hogy inkább vágják föl, de legyen valami.

- Mikor láttad a Wallenberget először, és emlékszel-e, hogy nézett ki akkor?

- Ott láttam a Gympár utcában először, és nagyon civil és szimpatikus, dzsentilem-szerű fiatalember volt. Idősebb volt, azt hittem, hogy sokkal idősebb nálam. Idősebb volt, de csak tizenkét évvel, én azt hittem, hogy egy másik generációhoz tartozik, azt hittem, hogy annyi idős, mint a szüleim. De ő egy fiatalos, harminc éves embernek tűnt. úgy nézett ki, mint egy középkorú ember.

- Sokszor láttad az Üllői úton?

- Igen, nagyon sokszor láttam. abban a szobában, ahol ő volt, apám is ott volt, ha valamit keresett. Szóval ő nem volt láthatatlan, ismertük egymást. Nem volt az, hogy ő nem tudja, ki vagyok. A családjukat is ismerte. Ő mozgott teljesen szabadon.

és nem bujkált. Különben elég szemérmes ember volt, szóval nem volt egy közlékeny valaki, nem volt az a típus, aki az emberre ránéz, és köszön, és beszélgetni kezd.

- Tudtátok, hogy hol lakik, hol alszik?

- Fogalmunk sem volt erről, én nem tudtam legalábbis.

Talán apám tudta. A végén laktunk mindannyian a Hazai Bankban, akkor ő is ott volt.

- Tudnál valamit mesélni erről az időről, a Hazai Bankról?

- A Hazai Bankban mi egy széfben laktunk, le kellett menni a pincébe, és egy körfolyó-szerű vette körül.

- Hol volt ez a Hazai Bank?

- A Harmincad utcában, a város közepén. Úgy estefelé mertünk fölmenni a földszintre, mosakodni, meg egyébert. Akkor már sötét volt.

- A bank működött még akkor?

- Nem emlékszem erre, de nem hiszem.

- Ez egy zsidó bank volt?

- Nem, nagy állami bank volt. De hogy mi hogy kerültünk oda, azt nem tudnám megmondani. Azt tudom, hogy mi akkor, amikor az Üllői úton azt mondták, hogy jönnek a nyilasok, akkor a mi családunk, és lehet, hogy a Wallenberg is, volt egy Károlyi-palota az Üllői út mögött, és oda beköltöztünk, de rögtön bombatalálat érte, tehát onnan el kellett menni.

- Melyik részen van ez a palota az Üllői út mögött?

- Valahol a Baross utcánál, nem tudom pontosan, de ez egy szép kis ház volt, úgy hívták, hogy Károlyi-palota. A szoba, ahol laktunk, épen maradt, de a fürdőszoba "lelent" a földszintre. A hegedűm is a romok alá került. Tehát csak egy pár napig

és aztán azt hiszem, hogy onnan mentünk végülis a Hazai Bankba, pontosan ezekre a költözésekre nem emlékszem, de nem hiszem, hogy gyalog történt, azt hiszem, valami autóval. A nővéremnek nem volt férje még, de volt egy udvarlója, aki félig-meddig zsidó volt, de nem vonatkoztak rá a zsidó törvények. Neki volt valami autója, lehet, hogy ő vitt minket. Persze nem volt valami sok holmink. Persze hogy Wallenberg ebben a folyosórészben hol aludt, azt nem tudom.

- A Hazai Bankban?

- Igen. És nem mindig aludt ott, csak néha.

- És hányan voltak ott?

- Körülbelül huszan voltunk, a mamám és még egy asszony főzött.

- Hol tudtak főzni a bankban?

- Volt valami villanyfőző.

- És ennivaló honnan volt?

- Nem tudom pontosan, de valami liszt volt, csináltak lángost, egész jó volt.

- Említetted, hogy az utolsó éjjelt a Wallenberg ott töltötte a Hazai Bankban. Mielőtt elvitték.

- Nem is tudom pontosan, hogy az utolsó éjjelt töltötte-e ott, a Lacinak pontosan ez az emléke, nekem nem. Én úgy tudom, hogy ezeket az éjjeleket nem ott töltötte, hanem odajött, és azt mondta, ő el fog menni. De már nem ott aludt akkor. Tulajdonképpen őt nem elvitték, hanem elindult. Amikor ő onnan elment, akkor még nem volt az oroszokkal.

- Ez hányadikán lehetett?

- A férjem úgy emlékszik, hogy mindez január 17-én volt. Én úgy emlékszem, hogy ez egy nappal előtte volt. Jött nekünk

- 24 -

mondani, hogy én most fel fogom venni a kapcsolatot, elmegyek Debrecenbe. Ott volt az ideiglenes kormány. Ez már nem emlék, hanem tudom, hogy aztán ő elment a svéd kórházba is, de akkor már egy autóval, amiben oroszok voltak. Azt mondta, hogy nem tudom, hogy vigyáznak-e rám ezek, vagy őriznek. Szóval ő fölvette az oroszokkal a kapcsolatot, hogy segítsenek neki Debrecenbe jutni.

- Ez a kórház, amit említettél, melyik?

- Ez a Tatra utcában volt, svéd mentesítés alatt álló házban, egy ideiglenes jellegű, nem igazi kórház volt. Egy pár orvos dolgozott, rendelőket működtettek. Aztán mi, amikor a Hazai Bank föl lett számolva, bejöttek az oroszok...

- Hányadikán volt ez?

- Január 18 vagy 19-én, ezekben a napokban. Akkor hála Istennek, ez a Forgács Viktor is ott volt, aki tudott oroszul, mert ő az első világháború után hadifogoly volt. Előhúzták az én férjemet, hogy ők látták, hogy ő lőtt, és hogy ő szőke hajú, és német. Hála Forgácsnak, ő megmagyarázta, hogy tévednek, mert ez egy zsidó fiú, és itt senkise lőtt. Elmentek az oroszok. Ezután mindenki elszéledt, a szüleim visszamentek az Orion-gyárba, Újpestre, úgy hallották, hogy ott van fűtés. Tehát oda mentek lakni, ahol apám igazgató volt. Mi a férjemmel elmentünk ebbe a svéd kórházba, a Tatra utcába, hogy ő majd ott dolgozik, mint laboráns. Beköltöztünk oda, nem voltak ablakok, de kaptunk két ágyat. Minden reggel megittunk két jó pohár rumot, s akkor föl is tudtunk kelni a hidegben. És még a Hazai Bankból hoztunk magunkkal egy nagy tábla zsírt. Összetalálkoztunk egy fiúval, akinek kenyere volt. Csodálatos házasság lett ebből, mert a mi zsírunk és az ő kenyere átvitt minket a nehézségeken. So-

káig éltünk belőle.

- Mennyi ideig voltatok ebben a kórházban?

- Három, vagy négy hétig. Aztán tényleg nem tudom, mi volt... Hogy honnan mentünk végülis el áprilisban Kolozsvárra.

- Miért pont Kolozsvárra?

- Mert közben megjelent a férjemnek egy osztálytársa, és legjobb barátja, Szabolcsi László, aki Borban volt munkaszolgálatos. Ő onnan elment Kolozsvárra, s azt mondta, én ott vagyok, és ott elkezdődött az egyetem, ő a férjemmel együtt volt Párizsban egyetemi hallgató, a Sorbonnon. Amikor a háború kitört, akkor hazajöttek. Tehát Kolozsvárra beindult a magyar egyetem, akkor mi akkor elhatároztuk, hogy elmegyünk Kolozsvárra. Mentek vissza repatriáló vonatok, amán az erdélyi menekültek visszamentek, és mi arra fölkapaszkodtunk. A nemzeti segélytől kaptunk valami papírokat, és ezzel szálltunk föl a vonatra, ami tulajdonképpen egy tehervonat volt, azzal mentünk Kolozsvárra. Ott kezdtünk el élni.

- Hogyha visszatérünk még egy kicsit a 44. év végére és 45. január elejére, tudtál-e te arról, hogy vagonírozzák be az embereket?

- Budapesten? Vagy vidéken?

- Budapesten.

- Igen. Hogy vagonírozzák, és főleg tudtunk erről a pécsi gyalogmenetokről. De a vagonírozások még előbb voltak. Ez azonnal, hogy a németek bejöttek, elkaptak embereket, Budapesten, és elvitték őket vidékre. A végén már nem hiszem, hogy mentek vasúton, akkor már belőtték őket a Dunába.

- És erről tudtatok?

Hogyne, tudtunk. Az apámnak az öccsét is elkapták és megölték, és sose tudtunk róla többet.

- Akkor most mégis visszatérünk Kolozsvárra, megérkeztetek, és elkezdte a férjem az egyetemen a munkát. Én találkoztam egy zongoristával június 5-én már volt egy koncertünk is. Egy évig voltunk Romániában, és akkor elmentünk a svéd követségre Bukarestben, és ott, Frú Aszker volt a követség vezetője, egy nagyon kedves nő volt, úgy tudom, hogy később Majorkán lett követ, hozzá aztán megérkezett egy meghosszabító engedély, a bukaresti nagykövetségen bebélyegezték nekünk, hogy ez az útlevél érvényes, mehetünk Svédországba. Akkor volt egy Antal Márk nevű zsidó diákegyesület, akinek az volt főleg a feladata, hogy a visszakerült deportált zsidók, Auswitzból, máshonnan, tehát hogy fiatalok, akik visszaérkeztek, és semmilyen hozzátartozójuk nem volt, azt hiszen a Joint-től kaptak pénzt, segítséget, és elkezdtek az egyetemre járni, és a férjem ott dolgozott ebben a diák-szervezetben, ezzel a Szabolcsi Lacival.

- Meddig voltatok Kolozsváron?

- Márciusig. Aztán átmentünk Marosvásárhelyre, mert oda költözött az egyetem, a magyar orvosi egyetem. Oda költöztünk, de akkor már elhatároztuk, hogy kimegyünk Svédországba, akkor már a férjem elment Bukarestbe, intézni a dolgokat, tehát márciusban indultunk el onnan, és ideérkeztünk április 16-án, 46-ban. Párizson keresztül.

- Tulajdonképpen véges végig az volt a cél, hogy eljűnni Svédországba?

- Igen.

- És a szüleid?

- 27 -

- Ők ott maradtak Magyarországon. Az édesapám itt volt meghosszabbítani az útlevelét, de ő gondolkozott sokáig, és aztán 46-ban, amikor mi már itt voltunk, akkor ő elment Amerikába, üzleti útra, ő újra elkezdett dolgozni, amíg mindent nem államosítottak, de őt meghagyták. S ő továbbra is dolgozott. De aztán elég fiatalon nyugdíjazták. Aztán mégis olyan osztályidegnek számított. Az volt a helyzet, hogy ők akkor nem akartak eljönni. Az én férjem akkor azt mondta, még mielőtt bejöttek az oroszok, hogyha ezt egyszer túléljük, akkor ebben az országban nem maradunk. Elmegyünk akárhová, de nem maradunk. Őneki nemcsak a németek ellen volt kifogása, hanem a magyarok ellen is. Azt mondta, itt nekünk nincs jövőnk. Mi elhatároztuk, hogy mi innen elmegyünk. És nem a kommunizmus elől mentünk, hanem amit a náciizmus alatt átéltünk, abból elég volt.

- Amikor megérkeztetek Svédországba 1946-ban, el tudnád mondani, mi történt azután az életeitekben? Mit csináltál, és a szüleid mikor jöttek?

- A szüleim csak 57-ben jöttek, és voltak látogatóban 47-ben is, a szüleim barátaitól kaptunk először kölesön pént, a férjem rögtön elkezdett dolgozni a Venegén Intézetben. Én pedig játszottam, de elkezdtem dolgozni, de nem vettek föl zenekarban, próbát játszottam, de akkor a svéd zenei szakszervezet borzasztóan ellene volt a külföldieknek, és azt mondták, amíg egy svéd van, aki megüti a mértéket, nem kell, hogy jobb legyen, addig elsősorban azt veszik föl. Ez volt az elvük. Mi aztán elég hamar megkaptuk a svéd állampolgárságot, én három évig dolgoztam egy biztosító társaságnál, és közben koncertem is volt, aztán

- 28 -

jó kritikát kaptam, de nem tudták hogy én
Amikor megkaptam a svéd állampolgárságot, kezdtem a rádiózenekarban játszani, majd az Operában, 1952-ben. De amikor idejöttünk, az egy nagy sokk volt, mert itt olyan borzasztó kontraszt volt Európával szemben, hogy én az első három hétben én borzasztóan deprimált voltam, sokat sírtam, úgy éreztem, nem lehet kibírni, hogy itt nem történt semmi. Az ember nem azt érezte, hogy a nyenyországba került, furcsa volt, hogy itt így éltek az emberek, ami alatt rémes volt máshol. Szóval volt egy pozitív érzés az emberben. Aztán belejöttem.

- Mi volt azon kívül, hogy nem volt háború és hogy nem éreztél, hogy olyan idegen és más?

- Azt nem éreztem, csak azt, hogy fogalmuk nincs, hogy mi miről beszélünk. És hogy nincs értelme elmondani. Aztán elmentünk meglátogatni Nina Lorgénét. A papám azt mondta, el kell menni hozzá, és elmondani neki, hogy hogy volt a Raoul Wallenberggel. Fölhívtuk, és mondták, azonnal jöjjünk oda, de ekkor mi már hallottuk azt, hogy az úton eltűnt, mi azt hittük. És hogy az embernek mennyire tönkre volt menve az ítélőképessége, arra emlékszem, hogy a Nina kérdezte: és mit gondolsz, mi történt az én testvéremmel? Azt hiszem, németül beszéltünk, és én olyan nyugodtan mondtam, hogy hát meghalt, lelőtték nyilván. Láttam, hogy nagyon odavan, kiment, sírt... De én gondoltam, hogy annyi ember meghalt, nem éreztem, hogy ez a hír olyan borzasztó, nagyon szörnyű dolog, amit mondtam neki. Utólag aztán megbántam, mert én egész nyugodtan mondtam ki, de ez egészen más annak, aki átélte ezt a hullatömeget, amit mi láttunk, nem éreztem ezt olyan nagy dolognak, hogy valaki meghalt, lelőtték, mert belekerült valami lövődözésbe. Persze,

- 29 -

hogy éreztem, hogy ő csinált egy nagyon nagy dolgot, de talán még annak a horderejét sem éreztem olyan pontosan, mint utólag. Az ember az eseményektől bizonyos távolságra kerül, akkor érti meg, milyen nagy dolog volt ez.

- Találkoztatok másokkal is, akik így jöttek, mint ti, vagy már előbb jöttek.

- Igen, a Tordaiékkal találkoztunk, és a Turayékkal.

- Elkezdtél játszani aztán a rádió- és az opera zenekarában.

- Igen, de hát ez már később volt. Akkor már svéd állampolgár voltam. De az édesapám, amikor itt járt, mindig felkereste a Wallenberg szülőket. Úgyhogy mi azért értesülve voltunk arról, hogy ők mennyire harcoltak, és milyen eredménytelenül, és nem is az oroszokkal, hanem az ~~USA-val~~ ÜGYÉ-vel.

- Ez 45-ben volt?

- Nem akkor még nem. Negyvenhatban, negyvenhétben, és azt hiszem, 48-ban is ő itt volt még, és azt hiszem, akkor is volt velük érintkezés. De főleg később, aztán az 50-es években, 56-ban is, mindig hétközben jöttek, és azután minden évben Hollandiába mentek, de ide is eljöttek, és felkereste őket. Szóval ez egy nagy harc volt, amit ők folytattak, és ami teljesen meddő dolog volt.

- És miért az ÜGYÉ-vel volt a harc, mit gondolsz?

- Nemhogy az ÜGYÉ-vel, hanem hogy az én apám azt mesélte nekem, hogy ők nem léptek föl elég határozottan, ez volt a családnak a véleménye. S utólag most úgy látjuk, hogy nyilván úgy volt.

- Te aztán az operában voltál, s aztán?

- 30 -

- Az operában koncertmester lettem, két év után, aztán ott voltam egészen 33 évig, amíg nem nyugdíjaztak.

- Tanítani soha nem tanítottál?

- Hát valamennyire, de nem rendszeresen. Sok dolgom volt, voltak koncertjeim, volt egy saját kvartettem, Wohl-kvartett néven trióm. Egy bizonyos időszakban, talán a hatvanas években nagyon aktív voltam, az ötven-hatvan-hetvenes években. Elég sokat utaztam, vidéki városokba, mint szólista.

- Ha visszagondolsz arra, amit a Wallenberg csinált Magyarországon, és erre az egészre, hogy tudnád értékelni azt a munkát, amit ő végzett?

- Hát mint teljesen egyedülálló dolgot. Ugyanakkor azt hiszem, hogy ő, mikor elkezdte csinálni, nem is tudta, hogy milyen nehéz, milyen nagy lesz, amit csinál. Ő azt gondolta, hogy talán majd egy pár embernek ő segíteni fog, amivel megbízták, és aztán elkapta a "gépszíj", a hév. Mikor látta a lehetőségét, egyre többet csinált és egyre nagyobb volt a munkája. Ugyanakkor azt hiszem, elkapta valamifajta lendület, és ahhoz képest, hogy elég szemérmes ember volt, azt hiszem, neki soha nem volt éreznie magát ilyen hatalmasnak, nagy embernek, ebben lehetett valami mámorosító. Azt hiszem, ő nem félt, valószínűleg azért nem, mert borzasztó erősen benne volt a munkába és nem érezte, hogy a legkisebb veszély fenyegetheti, és minden, amit ott csinált Magyarországon, az annyira természetellenesen nagy volt ahhoz képest, hogy egy svéd ember hogy él. És hogy mint ember, sorsüldözött embereket megment, ötven ide, száz oda... Ha az ember utánagondol, ez egy svédnek, aki teljesen pihent módon nőtt föl, az egész egyéniségét sarkosan kifordította, önmagából. Ő aztán, azt lehet mondani, nem is

- 31 -

tudta abbahagyni, és lehet, hogy neki azt kellett volna mon-
dania, amikor bejöttek az oroszok, hogy köszönöm, most megyek
haza.

- De neki tervei voltak a háború utánra.

- Igen, és azt hiszem, az én apám ezeket a terveket is-
merte, együtt szőtték a terveiket, hogy ők akkor majd csinál-
nak egy ilyen repatriálást, hogy akik visszajönnek a deportá-
lásból, segíteni azokat elhelyezkedni, de azt hiszem, jobb
lett volna, ha ők ezt nem tervezgetik. De ők tényleg azt hit-
ték, hogy erre szükség lesz. És talán tényleg valami volt ben-
ne, hogy nem tudták ezt hirtelen abbahagyni. Talán ez volt egy
nagy kár. Mert ha ők ezt akkor szépen abbahagyták volna, akkor
hazajött volna a többiekkel.

- Hogyha Wallenberg nem jön Budapestre, mi történt volna
akkor? A magyar zsidósággal?

- Egész biztosan a budapesti zsidóság nagy része el-
pusztult volna. Egyéni menekülések lehettek volna, mindenféle
hamis papírokkal, és lehet, hogy az a pár útlevél, amit az Angi
adott, jó lett volna, lehet, hogy mi személy szerint életben
maradtunk volna, ezt nem tudom. Én mégis azt hiszem, hogy a
Wallenbergnek köszönhetjük, hogy életbenmaradtunk, mert a nagy
organizáció nélkül előbb-utóbb az emberek lebuktak volna. Le-
het, hogy bizonyos emberek megúszták volna, de egy óriási kü-
lönbség volt. A budapesti zsidóságnak nagyon nagy zömét ő men-
tette meg, és a gettót is végeredményben.

- Köszönöm szépen, Edit, három kérdést szeretnék még
főltetni, pótlásként. Az egyik az, hogy volt egy magyar zsidó
újság, Magyar Zsidók lapja azt hiszem, hogy hallottál-e te

akkor erről az újságról?

- Nem hallottam róla. De ahogy mondog, ismerősen hangzik, de nem láttam.

- A másik az, hogy milyen nyelven beszéltetek, vagy hallottad a Wallenberget beszélni?

- Németül. Csak németül.

- Tudott ő magyarul valamit?

- Nem. Az biztos, hogy nem. Talán annyit tudott, értett, hogy köszönöm, kezet csókolom, igen... Nem hiszem, hogy többet, soha nem hallottam magyarul beszélni.

- A harmadik pedig ez a bizonyos este a Hazai Bankban, hogyha arról van valami közelebbi emléked, hogy hol aludt, mit csinált.

- Nem, nincsenek ilyen emlékeim. Nem tudom, hogy ő hol aludt ott. Egy folyosó ment ott körül, középen volt egy páncélszoba, a folyosón volt a széfje a banknak, ahol mi voltunk. Az ember nem tudhatta, hogy mi történik a folyosónak a következő szögében. És mi nem ugyanabban a szögben aludtunk, ahol ő. Azt tudom, hogy néha ott aludt, de nem tudom hol.

- Adtál-e már másnak is interjút, és kinek, mikor, milyen anyag van, amiben a te tudásod benne van?

- Főleg könyvek, amik megjelentek, és ezek azért eléggé az utóbbi tíz évben íródtak. Szóval adtam interjút a Martin Katinak, aki írt egy könyvet a Wallenbergről, Amerikában jelent meg. Aztán egy filmet csinált a Villiös, ezt még nagyon régen csinálta, ez egy svéd dokumentum film volt a 60-as években, aztán a 70-es évek elején azt hiszem Birmannak hívták, készített filmet, abban van velem egy interjú, aztán van egy francia, aki

könyvet írt, és ezeket nekem a Nina Lagervin küldte, hogy beszéljek ezekkel. Eleonor Lester, szintén írt egy könyvet, erről te is tudsz?

- Igen, most olvasom.

- Vele találkoztam New Yorkban, mert ő ott dolgozik egy zsidó újságnál. Annak a bátyja az egy biokémikus professzor, Los Angelesban, akivel mi nagyon régóta ismerjük egymást, és együtt dolgozunk, ez egy véletlen. Az Eleonor Lester itt volt '78-ban, amikor a Zinger megkapta a Nobel-díjat, csak azért, hogy ő erről írjon, azért jött. Akkor meghallotta ezt az egész Wallenberg-dolgot, nagyon érdekelte, és ő akkor kezdett beszélgetni Ninával, ezt én intéztem el. Aztán ő összeállt ezzel a Verbel nevű amerikai rabbival, annak is adtunk interjút, de ezt nem szerette a család, pedig svéd származású. Vele együtt csinálta a New York Times magazinba egy nagy cikket a Wallenbergről, és aztán írta a könyvét.

- Te nem kaptál egy kópiát sem az interjúról?

- Nem, nincs.

- Akarnál erről egy kópiát?

- Érdekes volna talán, köszönöm.

- Köszönöm az interjút.

- Nagyon szívesen.